

Bilal Alarlı (Hüseynov)

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, ADPU Cəlilabad filialının müəllimi,
e-mail: bilalalarli58@mail.ru*

SHATIRS AND THE PLAY OF SHATIR

Summary

The plays remained from shatirs differ from one another according to their subject, purpose and structure. One of these plays is connected with the imitating of the baking process. But the other play of shatir is organized in the form of running – testing competitions for the purpose of to determine fast and mobile persons. This play is completed with the solemn ceremony in which the winner is given the nickname – shatir.

The play of shatir which has existed among people serving people's health forms physical qualities such as quickness, courage, tolerance. In the middle centuries as shatirlig (shatirism) was a state important profession, their competitions were organized in high-level. Gradually losing its state important function the play of shatir has lived among people for a long time and it has been organized for the purpose of determining the fast, mobile and bearing persons.

The signs of shatirlig traditions still live in today's sport competitions. It is possible to apply some elements of modern sport competitions.

Key words: *Folk plays, shatirs, shatir's running-sport game, shatir nickname.*

ШАТЫРЫ И ШАТЫРСКИЕ ИГРЫ

Резюме

Шатырские игры, оставшиеся в памяти народа, отличаются по теме, цели и структуры. Одна из этих игр связана с подражением процесса хлебопечения. Другая игра организуется в форме беговых испытательных состязаний с целью определения быстрых и ловких людей. Игра-состязание завершается вручением победителям имени клички шатыр в торжественной обстановке.

Игры шатыр, существовавшие в народе, служа здоровью, формировали у людей физические качества, как ловкость, храбрость и выносливость. В средневековые игры шатыров организовались на высоком уровне, потому что профессия шатыра считалась государственно важной. Со временем, даже после потери функции государственной важности, эта игра долгое время существовала в народе, организовалась с целью определения быстрых, ловких и выносливых людей.

В спортивных соревнованиях наших дней все еще живут следы традиций этих игр. Некоторые элементы этих игр можно применить в современных спортивных соревнованиях.

Ключевые слова: *Народные игры, шатыры, шатырские беговые-испытательные игры, название шатыр.*

Azərbaycanda Şatır termini ilə bağlı çoxlu sayda toponim mövcuddur. Zəngilanda olan Şatariz oykoniminin *şat* (*köç, düşərgə, çadır*) və *riz* (*yol*) komponentlərindən əmələ gəlmişdir. Şatariz – *köç yolu* kimi mənalandırılır. Məsəliddəki Şatıroba kəndi isə “*çörəkçilər obası*” kimi izah olunur. Bərdəlilər də Şatır sözünü “*çörəkbişirən, çörəkçi*” kimi yozurlar. Cəlilabadda Şatırçay, Şatırdağ və Şatırlı adlı yer-yurd adları vardır ki, yerli əhali bu adların qədim türkdilli şatar/şatır tayfası ilə bağlı olduğunu güman edir (ATEL 2007: 209). Şatır *çevik, zirək, cəld* mənasını da verir. Bu sözü ustad, zəbərdəst, fərraş, piyada kimi də şərh edirlər (Dadaşzadə 1985: 175).

Belə güman olunur ki, Cəlilabad rayonundakı eyni adlı kənd qədim türk mənşəli *şatar-şatır tayfasına* mənsub ailələrin indiki ərazidə məskunlaşması nəticəsində yaranmışdır və həmin tayfanın adı ilə adlandırılmışdır. Belə ki, bu yaşayış məntəqəsinin tarixi qədimlərə gedib çıxır. Kənd ərazisindən xeyli maddi mədəniyyət abidələrinin tapılması onun tarixinin qədim olduğunu sübut edir (Alarlı 2014: 35). Şatırlı haqqında olan mülahizələr həmişə məbahisə doğurmuşdur. Şatırlı toponimi haqqında fikir söyləmiş Ələsgər Məmmədov, Elçin Aslanov, Mınəxanım Təkləli (Nuriyeva), Elşad Əmənov, Mahmudağa Qasimov, Məmməd Dadaşzadə və başqalarının

arqumentləri mövcud elmi dəlillərə söykənir. Məsələn, Elşad Əmənov şatırların etnik soy olmadığını yazır və bildirir ki, hazırda Azərbaycan ərazisində Şatırlı və Şatıroba adları ilə mövcud olan kəndlərin arasında heç bir qohumçuluq əlaqəsi yoxdur. Yüngül çadırlardan istifadə edən Şatırlar yerlərini tez-tez dəyişirmişlər. Tarixçinin qənaətinə görə, şatır sözü qədim türk sözüdür və xüsusi keyfiyyətlərə malik şəxslərə verilən tituldur (Əmənov 2013, dekabr).

Bərdə rayonundakı Şatırlı toponimi ilə bağlı rəvayətdə deyilir ki, bu kəndi Şatır ləqəbi ilə tanınan şəxs və onun övladları salmışlar. Şatır sözü “çörəkbişirən” və “çörəkçi” kimi yozulur. Rəvayətə görə, Şatırın dizinin kündəsi (oynaq sümüyü) olmadığından ona bu ləqəb verilmişdir. Şatırın qəbri el arasında “Şatır ocağı” kimi tanınır. “Şatır ocağı” yerli əhalinin tez-tez ziyarət ediyi məkandır və bu pirin kərəməti müxtəlif inanclarla bağlıdır (ATEL 2007: 209).

Bakı dialektində şatır *çörəkyaqan* mənasında işlənir. Qərbi azərbaycanlılar çörəkbişirmə sənətini şatırlıq adlandırırlar. Azərbaycan ədəbi dilində şatır işi, çörəkçilik peşəsi *şatırlıq* sayılır. Cənub bölgəsində aşılarmış göndən hazırlanan çarığa *şatırı*, Salyanda isə yorulub əldən düşən adama *şatırı çıxmış* deyirlər (ADİL 2006: 458).

Toponimin sözaçımlarından biri *çadır* sözü ilə bağlıdır. Bu sözü Azərbaycanın şimal-qərbində məskunlaşmış qıpçaq tayfalarının dilində işlənən “şatarla” əlaqəli şəkildə izah etməyə çalışan araşdırıcılar onun ikinci-üçüncü yüzilliklərdən üzübuyana dilimizdə işləndiyini bildirirlər. Azərbaycanın Qazax və Gəncəbasar bölgələrində şatar-şatır tayfası özündən sonra xeyli yer-yurd adı qoymuşdur. Bu yerlər “*şatır obaları*” adlanır. Türkiyədə *də şatır mahalları* mövcuddur: “Şatırlar mahallesi Osmanlı Devleti zamanında 1800 yılların başında hayvancılıqla uğraşan göçebe türkmənler tarafından kurulmuştur. Mahallenin ismi ilk zamanlar çadırlar olaraq bilinirken daha sonraki dönemde güler yüzlü insanlarıyla bilinen mahallenin ismi şatırlar adını almıştır” (Vikipedi 2016, yanvar). Salyan rayonundakı Şatırovka yaşayış məntəqəsi rus dilindəki şatrov-şatroviy sözüylə bağlansa da, onun kökündə türk mənşəli şatır sözü dayanır. Şatırovka çadıraoxşar, çadırşəkilli evlər mənasını verir. Bu ad Şatırovkadakı ilk evlərin çadır şəklində tikilməsi ilə bağlı yaranmışdır (ADİL 2006: 209). Mınəxanım Təkləli (Nuriyeva) “Rus dilində türk sözləri” kitabında (2001) Şatrov rus soyadının türkün şatır sözü ilə bağlı olduğunu yazır. Azərbaycan dilindəki çadır sözü rus dilinə şater şəklində keçmişdir və tikili, müvəqqəti ev, hökmdarın başı üzərində tutulan çadır mənalarda işlənir. Şahın, xanın oturduğu çadır get-gedə qərargah, hərbi düşərgə mənasını alır. Tədricən şatır, şater və şator *hərbi səfər çadırı* mənalarmı da verir. Mınəxanım Təkləli şatır sözünün rus dilindəki digər mənalarmı da diqqət çəkir: şatroviy xram - çadırvari məbəd, şatrovie kırışi - çadırvari örtüklər, Kremlevckiy şatroviy kolokol - Kremlin çadırı zəngi və sair (Təkləli Nuriyeva 2001: 166-167).

Qoz ağacından *çadıra* da şatır deyiblər. Şatır sözü öz sirrini el söyləmələrində də qorunub saxlayır. Tarixçi Elşad Əmənov topladığı folklor nümunəsi əsasında Şatır sözünün mənasını açmağa çalışır. El arasında şatır dəvə, şatır keçi, şatır adam ifadələri hələ də işlənməkdədir. Buradan aydın olur ki, Şatır sözü müəyyən fiziki keyfiyyət (əsasən, cəld, çevik, sürətli) mənasında işlənilir. Folklor nümunəsində də belədir:

İynə-iyne, ucu düymə,
Bəl-bəllicə, bəlli keçi
Qoz ağacı, qotur keçi,
Şam ağacı, Şatır keçi,
Əsmər tikən əmrqulu,

Vur nağara - çıx qırağa (Əmənov 2013, dekabr).

Bu misralar şatırların istifadə etdikləri çadırın bütün detallarmı bir-bir göstərir. Çadırların üç ədəd yerə dayaq olan yan ağaclarının ucu iynə kimi iti, yuxarı hissəsi isə iynənin arxası kimi dəşik olur. Çadırı xaricdən örtmək üçün sürüdə bəslənmiş daha yaşlı və “dələduz” keçilərin dərisindən istifadə olunur. “Qoz ağacı” və “şam ağacı” ifadələri onu göstərir ki, çadırın yan ucları daha yüngül ağac materiallarından hazırlanır. “Qotur keçi” ifadəsi keçinin qotur xəstəliyinə tutulduğunu göstərmir. Burada keçinin kol-kos arasında hara gəldi sürtüldüyü və

qəzilinə seyrək olduğu göstərilir. Çadırın örtük hissəsi əsmər tikiş formasında olur. Son iki misraya görə, əmrə müntəzir olan qul (işə görə şəxs) çadırı elə hazırlayır ki, içərisindən örtüyə əl vuranda o nağara kimi möhkəm olsun (Əmənov 2013, dekabr).

Aran-yaylaq (yarımköçəri) həyat tərzini keçirən maldarlar qurduqları çadır yaşayış yerlərinin üstünü keçə ilə örtürdülər. Keçə, əsasən, qoyunçuluqla məşğul olan tayfaların arasında hazırlanır. Keçə yerə də döşənir. Qarabağ tərəfdə keçənin bir növü *nəmət* adlanır, nəmətdən döşənəcək kimi istifadə olunur. Toxucu nəğmələrində keçə xalı və kilim qədər dəyərlidir:

Gəvəni bükmə,
Gəvəni bükmə,
Hey, hey, hey.
Kilim, gəvə yükədədi,
Gözlərim gədikdədi.
Dönüb geri baxsana,
Sevdiyim yar dikedədi (Alarlı 2013: 24).

Qoyunun yunu daraqdan keçiriləndən sonra *daraqaltı* adlanan qırım-qırtıq toplanır, sərilib tapdanır, keçə halına salınır. Keçə bəzən keçə yunundan hazırlanır. Keçəni ayaqlayıb döyərək hazırlayanlar iş prosesinin ritminə uyğun şəkildə nəğmə oxuyurlar:

Bükmə, bükmə, qoy dursun,
Keçəci təpik vursun.
Həllac baxıb qudursun,
Toppuzu göydə vursun (Alarlı 2013: 24).

Keçə örtük kimi baş-başa verilmiş ağacların üzərinə çəkilir və bütün ailə onun içərisində yaşayırdı. Bəzən köç arabasının üzərinə çəkilən keçə onu yaşayış yerinə çevirirdi. Bir çox hallarda bu məqsədlə iki-üç köç arabasını birləşdirirdilər. Üzəri keçə ilə örtülmüş arabaların döşəməsindən üst yatacaq, döşəmənin altından isə alt yatacaq kimi istifadə olunurdu. Bu yaşayış məskəni şatır (çadır) adlanır. Türk dillərinin çoxunda çadır sözü şatır şəklində işlənir. Çadır (çatır) sözünü *çatmaq məsdəri ilə* bağlayanlar da var. Çatır ağac dirəklərinin uçlarını baş-başa çatmaq kimi yozulur. Baş-başa çatılmış ağaclar dəri və keçə ilə örtülür və nəticədə, çadır ev tikilir. Şatırın çadırla əvəzlənməsini Azərbaycan dilindəki ç-ş və d-t səsdəyişməsi halı ilə bağlayırlar. Çatmaq məsdəri çoxmənalı söz kimi yük çatmaq, ocaq çatmaq feli birləşmələri də yaradır. Çadır sözü sonralar *şatır* şəklində düşmüşdür (Qasımov 2014: 353).

Şatırlı etnos və etnotoponim kimi nəzərdən keçirənlər bu fikirdədirlər ki, eyni adlı kəndlər qədim türk Şatar-Şatır tayfası tərəfindən salınmışdır. Şatır tayfasına mənsub ailələr məskunlaşdıqları yerlərə öz adlarını vermişlər və beləliklə, Şatırlı etnotoponimləri yaranmışdır. Masallıdakı Şatırobanın Türkoba adlanan ərazi inzibati bölgüsünə daxil olması onun eyniadlı türk tayfası ilə bağlı olduğunu göstərir. Cəlilabaddakı Şatırlı oronim və hidronimləri (dağ və çay adları) öz adlarını buradakı Şatırlı etnosundan almışdır. Şatırlı kəndi qədim türk yaşayış məskənidir. Kənd iki hissəyə ayrılır. Birinci hissə Böyük Şatırlı, ikinci hissə Kiçik Şatırlı adlanır. Mahmudağa Qasımov yazır ki, Şatırlının qədim tarixə malik olmasını buradakı beş yerdə qədim, iki yerdə çağdaş qəbiristanlığın varlığı da sübut edir. Qədim qəbirlərin üzərindəki daşlarda günəş, günbəz, ox, gül şəkilləri və müxtəlif naxışlar çəkilmişdir (Qasımov 2014: 354).

Şatırlıdan tapılan tarixi abidələri, numizmatika nümunələrini, təsərrüfat, məişət və döyüş alətlərini araşdıran Elşad Əmənov sübut etmişdir ki, bu yaşayış məntəqəsinin tarixi təsəvvür etdiyimizdən də qədimdir. Kənddə üç köhnə su dəyirmanı olub. İranın sərhədində yerləşən bu kəndin əhalisi iqtisadi və ticarət əlaqələrini Ərdəbillə aparmışdır. Buna görə də, Şatırlı bölgədə mədəni cəhətdən inkişaf etmiş yaşayış məntəqəsi olmuşdur (Alarlı 2014: 38). M.Qasımovun məlumatına görə, kəndin ərazisində tarixi əhəmiyyətli (Narıncala, Xırman yeri, Daşlı Güney, Yamaclar, Darı yeri, Çəltiklik, Ballı yurd, Yusub körpüsü və sair) yer-yurd adları vardır. Burada həmçinin şəxs adları ilə bağlı kolatlar (kol-kosları qırılıb təmizlənən ərazilər), ətəklər (rocalar),

bağlar, bulaqlar, hətta lıqlıqlar (ləclər) mövcuddur. Şatırlıda çoxlu nəsil yaşayır ki, bunlar da müxtəlif qollara ayrılır (Qasımov 2014: 359-364).

Araşdırıcılar Şatırlı etnosunu hun-türk tayfalarından biri sayırlar. Etimoloji təhlil zamanı məlum oldu ki, Şatırlı sözünün bütün yozumları türk mənşəlidir.

Hər hansı bir toponimin sözaçımının çalarlı olması təbii haldır. Şatırlı sözü ilə bağlı nəzərdən keçirdiyimiz mənbələr əsasında bu sözün ifadə etdiyi mənə çalarlarını aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür: a) Çörəkçi, ocaqçı; b) köç, düşərgə, çadır, oba, mahal; c) dəvə; ç) şən, şux, məzhəkəçi; d) çevik, zirək, cəld; e) Şatır (şəxs adı) və -lı isim düzəldən şəkilçi; ə) Şatırlı (tayfa adı); f) ustad, piyada, qasid (poçtalyon), fərraş; g) qaçış ustası, yarış qalibi, mühafizəçi. Elşad Əmənov şatır sözünün mənə çalarlarını bir qədər də zənginləşdirir: 1) Şatır yarışlarının keçirildiyi yer; 2) Sürətlə hərəkət edən; 3) Qədim və orta yüzilliklərdə saraylarda cəngüdən vəzifəsini icra edən; 4) Xanın cilovdarı (Əmənov 2013, dekabr).

E.Əmənovun fikrinə görə, Şatır şəxs deyil, bu söz məşğuliyyət sahəsi, peşə kimi başa düşülməlidir. Onun çağdaş Azərbaycan dilində "cövherçi" mənası da var. Cövherçi cövherin (rənglərin) hazırlanması və alqı-satqısı ilə məşğul olan şəxsdir (Əmənov 2013, dekabr).

El arasında şatırlardan yadigar qalan oyunlar mövzusunda, məqsədinə və strukturuna görə fərqlənir. Bu oyunlardan biri **çörəkbişirmə prosesini yamsılama ilə** bağlıdır. Digər şatır oyunu isə **cəld və çevik adamları müəyyən etmək məqsədi ilə qaçış-sınaq yarışları şəklində** təşkil olunur. Bu oyun-yarış qalıblərə tənənəli şəkildə **şatır ləqəbi** verməklə tamamlanır.

Çörəkbişirmə prosesini yamsılama ilə bağlı şatır oyununu tələklər və məzhəkəçilər icra edirlər. Elçin Aslanov xalq tamaşaları sırasında *şatır oyunundan* da söhbət açır və bu oyunun məzəli pantomim tamaşa olduğunu bildirir. El içində geniş yayılmış şatır oyunu tamaşasının digər adı *laloyunudur* və onun baş qəhrəmanı tələk şatırdır. Bu tamaşada şatır (şatir şəkli də var) *məzhəkəçi* anlamında işlənir. E. Aslanovun yazdığına görə, bu söz həm də "şən" və "şux" mənasındadır: "Tamaşada bir oyunçu çörəkçi – "şatır", o biri – "təndiri" təsvir edirdi. Çörəkçi təndir ətrafında rəqs edib oxuyur, sonra təndirdə "çörək yapmağa" başlayırdı. O, təndiri təsvir edən oyunçunun qarnına, sinəsi və qoltuğu altına guya, çörək yapıb çıxarır, bu da gülüş doğururdu" (Aslanov 1984: 258). Şatıroyununun xalq tamaşasını xatırladan səsli variantı da olmuşdur. Öz struktural keyfiyyətlərinə görə fərqlənən belə səhnəciklərdə *təndirbaşılar* oxunur. Təndirbaşı təndir qalanarkən, təndirə çörək yapılararkən oxunan nəğmələrə deyilir. Bu təndirbaşılar xüsusi musiqi sədaları altında oxunmuşdur:

Xəmirim, hallı xəmirim,
Çörəyi ballı xəmirim.
Gedərəm yallı xəmirim,
Kündəni yağa tutaram,
Şəkərə, bala qataram.

Yaxud:

Təndir üstü od olar,
Kündəsində dad olar.
Xəmirim tata gedər,
Tiyə salar, yad olar.
Çəhrayı şallı gəlin,
Yanağı xallı gəlin.
Çörəyi can dərmanı,
Kündəsi ballı gəlin.

Yaxud da:

Əllərim xəmirildi,
Təndirim hənirlidi.

Külfələri havalı,

Tüstüsü də davalı (AFA 2008: 110).

Çörəkxanada çörək bişirənlərin şatır adlanması ilə bağlı şərhərdən biri kürəyə xəmir atanların və oradan çörəkləri çıxardanların cəldliyi ilə bağlıdır: “Bu peşə özü də dözümlülük, istiyə müqavimətli olmaq, cəldlik və nəhayət, ustalığ tələb edir”. Bu xüsusiyyətlərinə görə də onlara şatır deyilir” (Dadaşzadə 1985: 175).

Çörəkbişirmə prosesini yamsılama ilə bağlı şatır oyunu əyləncə xarakterli komik xalq oyunudur. **Cəld və çevik adamları müəyyən etmək məqsədi ilə qaçış-sımaq yarışları şəklində** təşkil olunan şatır oyunu isə idman-təlim xarakterlidir. Şatırlıq orta yüzilliklərin idman növü kimi məşhur idi, təkcə qaçışla məhdudlaşmır, həm də peşəkar bir iş sahibi yetişdirirdi. Şatırlar müxtəlif işləri yerinə yetirir, qasid, gözətçi, cangüdən, xidmətçi, oyunbaz, gözətçi, fəxri qarovul və sair bu kimi vəzifələri icra edirdilər. Şatırlar nəinki fiziki cəhətdən, hətta zehni cəhətdən fərqlənməli idilər. Xüsusən, toplama və çıxma əməllərini şifahi şəkildə daha yaxşı bilirdilər. Hun hökmdarlarının xüsusi dəstələri olurdu ki, onlar nəinki yüksək fiziki hazırlıqları ilə, eyni zamanda hər b işini də başqalarından min qat artıq bilirdilər (Əmənov 2013, dekabr).

Şatırlar haqqında ətraflı araşdırma aparan Məmməd Dadaşzadə də bu peşəni idman növü ilə məhdudlaşdırmır: “Çünki müasir dövrdə qaçış idman növündən məqsəd dözümlü, cəld, məharətli, bir sözlə, sağlam insan tərbiyə etməkdirsə və bu işdən yalnız insanın sağlamlığı güdülürsə, haqqında danışdığımız dövrlərdə şatırların hazırlanması tamamilə başqa məqsəd daşmışdır. Lakin bununla belə şatırlığın təlimi bu işə rəğbət göstərən, onu öyrənəni dözümlü, mərd, cəld və sağlam edirdi. İşin xüsusiyyəti belə idi ki, onun öhdəsindən yalnız sağlam adam gələ bilərdi” (Dadaşzadə 1985: 175).

Tarixdə şatırlıq peşəsində bu işi əvəz edə bilən bir neçə peşə mövcud olmuşdur. Hindistanda şatır sənətini yaşadanlar *davalər* adlanırdılar (Dadaşzadə 1985, 178). Azərbaycanda qədim dövrlərdə atla hərəkət edən hörmətli şəxsləri mehtərlər müşayiət edərdilər. Sonralar bu ənənəni nədimlər və qulamlar davam etdirdilər. Əbu Əli Həsən İbn Əli Xacə Nizamülmülk “Siyasətnamə” əsərində şatırlıq təlimlərinə uyğun gələn qulam tərbiyəsindən söhbət açır. Qulamlar bir il müddətinə böyük məsafəni heç bir minikdən istifadə etmədən piyada getməliyidilər (Nizamülmülk 1985: 99-110). Orta yüzilliklərdə şatırlıq dövlət əhəmiyyətli bir peşə olduğundan onların yarışı yüksək səviyyədə təşkil olunurdu. Şatırlar qısa şalvarda yortma yerləşli yarışlarda iştirak edir, hakimin təyin etdiyi yerdə onun yolunu gözləyən adamdan nişanə üçün bir ox alıb qayıdırdılar. Səfəvilər dövründə şatırların vəzifə səlahiyyətləri çoxalır: “Bu dövrdə keçmiş dövrlərdən fərqli olaraq varlı süvari şəxsləri müşayiət edənlər mehtər deyil, şatır adı ilə tanınırdılar. Həm də onlar süvarinin sağ və sol tərəfində deyil, atın qabağında qaça-qaça hərəkət edirdilər. Bundan başqa, süvarini müşayiət edən iki nəfər deyil, bir neçə adam olur. Səfəvilər dövründə şatırların saxlanması varlılar üçün bir şöhrət əlaməti olduğundan hər bir zadəgan və varlı şatırların sayını artırmağa çalışmışdır. Buna görə də şatırlar dəstəsi bu dövrdə xeyli artmışdı” (Dadaşzadə 1985: 177). İdman oyunu və əyləncə növü kimi şatırlıq dövlət maraqlarına xidmət etdiyindən sarayda şatırlıq təşkilatı yaradılmışdı və bu təşkilata şatırbaşı rəhbərlik edirdi: “Şatırların vəzifəsi xidmət etdikləri süvarinin qabağınca qaçaraq yol açmaq və onun varlı və şöhrətli bir adam olmasını nümayiş etdirməklə bərabər, həm də sahibkara qonaq gəldikdə pişvaza çıxmaq, onu evdən xeyli aralı qarşılamaqdır. Bu zaman şatırlardan bir neçəsi qonağın sağ və sol tərəfində gedir, ikisi isə atın cilovundan tuturdu və yortma qonağı evə gətirirdilər. Bunlardan başqa, şatırların əsas vəzifəsi qasidlik idi” (Dadaşzadə 1985: 178). Qasid şatırlar kurqanların yanında qurulmuş çadırlarda olur, məktubu, xəbəri, əşyanı bir-birinə ötürə-ötürə ünvanına çatdırırdılar. Tehranla Peterburqu birləşdirən “Götürgə” yolu üstündəki Ölütpə, Üçtəpə, Uzuntəpə, Qoşatəpə, Həməşəratəpə, Göytəpə, Qalatəpə, Şərəfətəpə, Digahtəpə, Qumbaşıtpə kimi Muğan kurqanları ətrafında çadır quran piyada qasidlər – şatırlar kəsmə yolla gedib lazım olan məntəqəyə vaxtından tez çatırdılar. Bu sürətli yerləş şatırları idman oyunları zamanı yüksək nəticələr göstərməyə sövq edir-

di, əks təqdirdə, onlar işin öhdəsindən vaxtında və lazımınca gələ bilməzdilər. Şatır oyununda təlimlə bağlı aşağıdakı tələblər yerinə yetirilməli idi:

- *Yolu sürətlə yerimə;*
- *Sürətlə qaçma;*
- *Uzaq məsafəni tez qət etmə;*
- *Xüsusi idman (yoxlama) oyununda şatırlıq adını alma və sair.*

Yarış rəqibsiz, tək qaçmaqla və kollektiv qaçışda bir-birini ötməklə icra olunurdu. Rəqib olmayan yarışlar müəyyən şərtləri vaxtında yerinə yetirməkdən ibarət idi. Yalnız bu zaman oyun iştirakçısına şatırlıq ləqəbi verilirdi.

Cəlilabad rayonundakı Şatırlı kəndi təbii relyefinə görə amfiteatrı xatırladır və kəndin mərkəzindəki yastança oyunların və yarışların keçirildiyi meydan olub. Əslən bu kənddən olan Elşad Əmənov bildirir ki, Şatırlı *sürətlə hərəkət edən adamların yarış keçirildiyi yer* deməkdir. Bu sözdə müəyyən həqiqət var. Eldə, obada müxtəlif yarışların keçirilməsi adəti “Dədə Qorqud” dastanlarından da məlumdur. Dastanda oğuzlar öz uşaqlarına, yeniyetmələrə və gənclərə adları xüsusi idman yarışlarının nəticələrinə görə qoyurlar: “Advermə motivi dastan ənənəsində qəhrəmanın epik bioqrafiyasını tamamlayan magik xeyir-duadır. Bundan sonra motivlər süjet xəttində hadisələrin qəhrəmanlıq fonunda getməsinə təmin edir” (DQK 2004: 11). Adqoyma mərasimləri oğuz türklərinə məxsus adət və mərasimlərdən biridir: “Ol zamanda bir oğlan baş kəsməsə, qan dökməsə, ad qomazlardı” (KDQ 2004: 53). Dastan qəhrəmanı ad aldıqdan sonra cəmiyyətdə semiotik dəyər qazanır. “Şatırlar yarışların son mərhələsində 72 km. məsafəni bir-nəfəsə qaçmalı idilər. Bu mərhələyə qədər isə uzununa, hündürlüyə tullanmaq, ox atmaq, qılınc oynatmaq və sair yarışlar keçirilirdi. Bu yarışların içərisində ən maraqlısı qaçan ata çatıb onu minmək idi” (Əmənov 2013, dekabr).

Şərq ölkələrində, xüsusən, İranda və Hindistanda şatırların fəaliyyətini ətraflı şəkildə tədqiq edən M.Dadaşzadə bir maraqlı fakta da diqqət çəkir. Belə ki, şatır tərbiyə edib yetişdirmək işinə hələ uşaqlıqdan, 6 və 7 yaşlarından başlanırdı: “İlk dəfə yolu yeyin yerimə qaydaları öyrədilirdi. Birinci ildən sürətlə qaçmaq işinə keçilir və ilin axırına qədər 4 km məsafəni bir-nəfəsə qaçmaq öyrədilirdi. Şatırlıq təliminə başlayan gənc 18 yaşına qədər hər il əvvəlki ilə nisbətən qaçış sürətini artırır, daha çox məsafə qət edirdi. Nəhayət, şatırlığa tamam yiyələndikdən sonra idmançı şatırlıq adını almaq üçün xüsusi, həm də çox çətin yoxlamadan keçməli idi” (Dadaşzadə 1985: 180). Yoxlamaları şatır başçısı və şatırlar keçirir və şatır adını da qalibə onlar verirdilər.

Azərbaycanda da şatırlar birdən-birə yarışlara cəlb olunurdular. Onlar 4-5 yaşlarından əyləncəli idman oyunlarında iştirak edir, 10-15 il müddətinə şatır kimi yetişdirilirdi. Belə oyunlara aşağıdakılar daxil idi: "Ciling ağac", "Tel bir", "Sürmə ağac", "Göz bağlama" və sair. Bu oyunlar elə qurulurdu ki, iştirakçılar qətiyyənlə yorulmurdular. Son nəticədə, fiziki və əqli cəhətdən daha güclü olanlar qələbə çalırdılar. Bütün oyunlar könüllülük prinsipləri əsasında təşkil olunurdu... Oyunların şərtləri qabaqcadan müəyyənləşdirilirdi ki, heç kəsin bu qaydaları pozmağa cürəti çatmasın. Qaydaları pozan və ya üzrlü səbəb olmadan oyunu tərk edənlər "lokkudu!" sözü ilə məzəmmət olunurdu (Əmənov 2013, dekabr).

Şatır oyunu ümumxalq şənliyi şəklinə böyük bir meydanda təşkil olunurdu: “Meydanın ortasında böyük bir taxt qurulur və onun üstünə meyvə və şirniyyat düzülürdü. Məclisi rəqqasə qadınlar və xanəndələr daha şən edirdilər. Məclis qurulduqdan sonra şatırlıq ləqəbi qazanmaq istəyən şəxs qısa bir şalvarda ortaya çıxırdı” (Dadaşzadə 1985: 181). Bundan sonra qaçış nöqtəsi müəyyən edilir, iştirakçılar müəyyən edilmiş məsafəni qət etmək üçün meydanda 12 dəfə dövrə vururdular. Hər dövrdə ona bir ox verilirdi. Oyunun sonu təntənə ilə başa çatır, iştirakçılar və tamaşaçılar oynayıb-oxuyurdular. Şatırların geyimləri müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür olmuşdur. Məsələn, Səfəvilərin hakimiyyəti dövründə “şatırlar silindrəoxşar, lakin kənarları bir qədər dərin, enli dəri papaq qoyurmuşlar. Bu cür papaq onun üzünü günəşdən qoruyurdu. Papağın sol tərəfinə rəngli bəzəkli lələk sancırdılar” (Dadaşzadə 1985: 182). Şatırların ge-

yimləri elə olurdu ki, onlar hərəkət edərkən ağırlıq və maneə hiss etməsinlər. Yüngül ayaqqabı geyir, şalvarlarının balaqlarını ağ parça ilə bağlayırdılar. Şatırların geyimlərini maraqlı edən cəhətlərdən biri qurşaqlarına bağladıkları zınqrovdur. Zınqrovun vəzifəsi qasidlik zamanı mənzil başında növbəti şatırı vaxtında xəbərdar etmək, məlumatı, məktubu, yaxud əşyanı ona çatdırmaq, bir sözlə, xidməti işi cəld yerinə yetirmək üçün idi. Bundan başqa, şatırların əlində əsaya bənzər bir çomaq da olurdu (Dadaşzadə 1985: 178). Sonralar bu geyimə lələklə yanaşı saçaqlar da əlavə olunmuş, XIX yüzillikdə hətta şatırın papağını çalmalar əvəz etmişdir.

Tədricən dövlət əhəmiyyətli funksiyasını itirən şatır oyunu el arasında uzun müddət yaşamış, cəld, çevik və dözümlü adamları müəyyən etmək məqsədi ilə təşkil olunmuşdur. Yarıdımli rayonunda bir-birindən aralı yerləşən yaşayış məntəqələrinə xəbərləri aparıb-gətirmək üçün sürətlə qaçan uşaqlar yetişdirilirdi. Gənclər isə toy-düyündə oğlan evindən qız evinədək piyada gedir, bu zaman cəld və çevik gənclər mükafatlandırılırdılar. Tarixçi Elşad Əmənov yaşadığı Şatırlı kəndində şatır oyunlarını əvəz edən qaçış yarışlarının bu gün də təşkil olduğunu, bunun, xüsusən, uşaqlar və yeniyetmələr arasında maraqla qarşılandığını bildirir (Alarlı 2014: 32-38). Şatırlıq funksiyası maldar tayfalar arasında daha təkmil şəkildə qorunub saxlanmışdır. Belə ki, çoxlu mal-qarası olan adamlar arandan yaylağa, yaylaqdan arana köç edərkən, bir növ, mühafizəçi rolunu oynayan xüsusi gənclərin müşayiətindən faydalanırdılar. “Atı çəpış kimi boynuna götürən bu gənclər xüsusi təlimlə hazırlanan ağac döyüşçüləri” idilər, “el-obanı təhlükələrdən qoruyur”, atkeçməz dərələrdə, əlçatmaz yamaclarda el köçünü itkisiz mənzil başına çatdırırdılar. Onlar cəld yeriməklə yanaşı, yalın əllərlə döyüşməyi öyrənir, çomaq (ağac) çalmağın növlərini mənimsəyirdilər (Alarlı 2014: 113).

Nəticə

Araşdırma göstərdi ki, Azərbaycan xalqının şatır adlı indiyədək ətraflı şəkildə öyrənilməmiş bir-birindən fərqli iki oyunu mövcuddur. Bunlardan biri **çörəkbişirmə prosesini yamsılama ilə** bağlı şatır oyunu əyləncə xarakterli komik xalq oyunudur. Digəri **cəld və çevik adamları müəyyən etmək məqsədi ilə qaçış-snaq yarışları şəklində** təşkil olunan idman-təlim xarakterli oyundur. El arasında mövcud olmuş şatır oyunu sağlamlığa xidmət etməklə insanlarda cəldlik, cəsurluq, dözümlülük kimi fiziki keyfiyyətlər formalaşdırmışdır. Çağdaş idman yarışlarında şatırlıq ənənələrinin izləri hələ də yaşayır. El arasında kortəbii şəkildə icra olunan, bəzən də əyləncə məqsədilə təşkil olunan şatır oyununun bərpa olunmasına, idman yarışları siyahısına salınmasına ehtiyac var. Orta yüzilliklərə məxsus şatır oyununun bəzi elementlərini çağdaş idman yarışlarına tətbiq etmək mümkündür.

Qaynaqlar:

1. Alarlı B. (2014). Daş kitabələr sorağında, yaxud Şatırlıya bayram səfəri. Sözüün işığı jurnalı, noyabr sayı (10), 32-38.
2. Alarlı B. (2013). Qarabağın düzü var. Qudyalçayın sahillərində. Cəlilabad: Sözüün işığı, 55 s.
3. Alarlı B. (2014). Viləş çayı boyunca. Cəlilabad: Sözüün işığı, 162 s.
4. Aslanov E. (1984). El-oba oyunu, xalq tamaşası. Xalq oyun-tamaşa mədəniyyətimizdə deyim və adların izahlı söz kitabı. Bakı: İşıq, 276 s.
5. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı: Şərq-Qərb, 568 s.
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti (2006). Dörd cildə, dördüncü cild. Bakı: Şərq-Qərb, 712 s.
7. Azərbaycan folkloru antologiyası, XVII kitab. (2008). Muğan folkloru (Alarların arasından toplanmış folklor nümunələri). Toplayanı B. Hüseynov. Bakı: Nurlan, 448 s.
8. Azərbaycan toponimlərinin ensiklopedik lüğəti. (2007). İki cildə, ikinci cild. Bakı: Şərq-Qərb, 304 s.

9. Dadaşzadə M. (1985). Azərbaycan xalqının orta əsr mənəvi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 216 s.
10. Dədə Qorqud kitabı. (2004). Ensiklopedik lüğət. Bakı: Öndər, 368 s.
11. Əmənöv E. (2013, dekabr). Şatırlı // <https://web.facebook.com/> Qazan-Köşkü, Qazan Köşkü. 23 -29 Dekabr 2013-cü il (Daxil olunan tarix: 20.01.2016)
12. Qasimov M. S. (2014). Cəlilabadın tarixi, etnonim və toponimləri. Bakı: Qanun, 440 s.
13. Kitabı–Dədə Qorqud (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: Öndər, 376 s.
14. Məmmədov Ə. (1987). Şatırlı etnonimi haqqında / Elm və həyat, 1987, 5.
15. Nizamülmülk. (1989). Siyasətnamə. 2-ci nəşri. Bakı: Elm, 212 s.
16. Şatırlar. VİKİPEDİ Özgür Ansiklopedi // <https://tr.wikipedia.org/wiki/> Şatırlar_ Saruhanlı (Daxil olunan tarix: 12.01.2016)
17. Təkləli Nuriyeva M. (2001). Rus dilində türk sözləri. Bakı: Elm, 352 s.